

Antonius Felix in Judaea: tussen wreedaardige geldwolf en gedoodverfde zondebok?

Inzichten in het Romeinse bestuur van de provincies zijn van groot belang voor het historisch onderzoek naar de imperiale macht van Rome en het verzet daartegen. Er zijn ons helaas bitterweinig bronnen overgeleverd, althans bronnen die ons een blik gunnen vanuit het perspectief van de provincialen zelf. Op die bronnenarmoede vormt de provincie Judaea een unieke uitzondering, gezien er verschillende getuigenissen zijn overgeleverd over meerdere lokale Romeinse gezagsdragers op de vooravond van de joodse opstand van 66 n.Chr. Van al die gezagsdragers is de praefectus Pontius Pilatus ongetwijfeld de best gedocumenteerde en meest bekende onder ons. Maar hij is minstens een omstreden figuur te noemen. Zo schetsen de evangeliën hem als een aarzelende rechter die geloofde in de onschuld van Jezus van Nazareth en slechts onder druk de terechtstelling beval. Als we de joodse geschiedschrijver Flavius Josephus en de geleerde Philo daarentegen mogen geloven, dan was hij vooral een corrupte schurk die telkens opnieuw de joden tergde in hun religieuze sentimenten. Meestal worden Philo en Josephus hierin gevolgd, maar de contradictie blijft voor discussie zorgen. Om dit beter te begrijpen, rest er ons een alternatief. We beschikken ook over verschillende bronnen met betrekking tot een wat minder omstreden figuur, namelijk procurator Antonius Felix.

Personalia

Felix was een vrijgelaten slaaf van keizer Claudius of keizerin Antonia, vandaar dat beide namen Claudius Felix en Antonius Felix voorkomen. Hij werd berucht als ‘de man van drie koninginnen’ (Suetonius, *De vita Caesarum* 5, 28). Enkel twee van de drie zijn ons gekend, beiden heetten Drusilla. De eerste was de dochter van Juba II, de koning van Mauritanië, en de andere een dochter van de joodse koning Herodes Agrippa I. Hij schopte het tot procurator van Judaea gedurende de periode van 52 tot 60 n.Chr., maar had reeds voordien een militair commando gekregen en het procuratorschap van Samaria bekleed. Na ruzies met zijn voorganger en ambtscollega, procurator Ventidius Cumanus van Judaea, – waarbij beiden het niet ontzagen om elkaars ambtsgebied te plunderen – werd het pleit beslecht door de keizer in de gust van Felix. Hij werd prompt beloond met het ambt van procurator over de hele provincie Judaea, met inbegrip van Samaria.

De literaire bronnen

Net als bij Pilatus vormt Josephus de hoofdbron over Felix. Hierbij moeten we echter de kanttekening maken dat Josephus nog maar een kind was toen Felix procurator werd en hij enkel kon schrijven over deze periode via getuigenissen van derden. Bovendien heeft zijn werk *De Joodse Oorlog* een welomschreven doel, namelijk het geven van een verklaring – of beter rechtvaardiging – voor het uitbreken van de joodse opstand in 66 n.Chr. Gezien Josephus als opstandeling zelf betrokken partij was, moeten we er dus rekening mee houden dat hij schuldigen aanwijst, liefst schuldigen die zich niet langer konden verdedigen toen hij zijn werk op schrift stelde. Vooral de door hem beschimpte bandieten, oproerkraaiers en bedriegers horen duidelijk onder die noemer thuis. Maar anonieme groepen geven weinig voldoening aan de lezer. De schuldvraag eist een identificatie, een naam. Het is hier dat de lokale Romeinse gezagsdragers om het hoekje komen, zoals Pilatus en Felix, die Josephus expliciet naar voor schuift als veroorzakers van crisis in Judaea. Daarom is het noodzakelijk – en bij Felix ook mogelijk – om er andere bronnen naast te plaatsen.

Als toetsing vinden we verwijzingen in de werken van de consul en historicus Publius Cornelius Tacitus, met name in zijn *Historiae* en *Ab excessu divi Augusti*, beter gekend onder de naam *Annales*. Tacitus is echter geen rechtstreekse getuige of tijdgenoot, gezien hij in 55 n.Chr. is geboren en zijn *Annales* pas rond 115 n.Chr. heeft neergeschreven. Maar ook bij Tacitus trekt Felix de aandacht in negatieve zin. Hij merkt op dat Felix 'elke vorm van wreedheden en lust' praktiseerde en de macht van het koningschap hanteerde 'met alle instincten van een slaaf' (Tacitus, *Historiae* 5, 9). Gelijkaardige retoriek vinden we wel vaker terug bij Tacitus en kunnen we eenvoudig verklaren vanuit zijn persoonlijke overtuiging – zelfs diepe minachting – dat slaven uit de keizerlijke hofhouding, in tegenstelling tot aristocratische senatoren, tot niets positiefs in staat waren. Het wanbeleid van Felix is daar een zoveelste bewijs van. Ook Gaius Suetonius Tranquillus staat heel even stil bij Felix in zijn werk *Over het Leven van de Keizers*, geschreven in 121 n.Chr., waarin hij even uitweidt over Claudius' vrijgelaten slaven. We lezen er dat keizer Claudius uitzonderlijk veel achting toonde voor zijn vrijgelaten slaven en hij zich 'op gelijke voet' plaatste met Felix, die hij 'het commando over cohorten en ruitertroepen, en ook de provincie Judaea, gaf' (Suetonius, *De Vita Caesarum* 5, 28). Maar het is vooral Pallas, Felix' broer, en een zekere Narcissus die de meeste aandacht trekken. Pallas was Claudius' schatmeester en Narcissus zijn secretaris. Hij eerde beiden graag met 'gigantische giften, maar ook met de insignia van quaestors en praetors'. Bovendien vergaarden ze enorme rijkdommen, waardoor Claudius bij financiële moeilijkheden eens grapte dat 'hij wel genoeg zou hebben als hij een partnerschap aanging met zijn twee vrijgelaten slaven' (ibidem). Pallas' excentrieke rijkdom en invloed worden ook door Tacitus bevestigd (Tacitus, *Annales* 12, 53). Hoogstwaarschijnlijk had Felix zijn uitstekende carrière dus vooral te danken aan zijn invloedrijke broer.

Uit volkomen andere hoek treffen we referenties aan in het boek *Handelingen van de Apostelen*. Hier treedt Felix op als rechter, nadat een Joodse massa de apostel Paulus trachtte te lynchen op beschuldiging van tempelontwijding. Deze attestatie is interessant omdat de auteur van *Handelingen* niet schrijft vanuit de bedoeling politieke geschiedenis te schrijven of een apologie contra Felix. Felix dient louter als figurant. Hij wordt er voorgesteld als een leergierige man, die Paulus goed behandelt. Hij ontbiedt Paulus meerdere malen voor ondervragingen om alles over 'de Weg' te weten te komen en vraagt zelfs om bijstaand aan zijn joodse vrouw. (*Actus Apostolorum* 24, 22-6). Sommige historici menen dat het positief beeld van Pilatus in de evangeliën, en in analogie dit van Felix in *Handelingen*, vooral bedoelt zijn om de eindverantwoordelijkheid voor de berechting bij het joodse volk te leggen. Maar de auteur deelt ons wel afsluitend mee dat Felix met die goede behandeling vooral hoopte 'dat hem door Paulus het nodige zou worden gegeven' (ibidem). Ook Josephus attesteert corruptie (Josephus, *Antiquitates Judaicae* 20, 118). Deze beschuldiging zijn onmogelijk te bewijzen, maar wel aannemelijk, gezien het gouverneurschap als een lucratief ambt werd beschouwd net omwille van die omkoperijen. Het noodzaakte keizer Claudius steeds te benadrukken dat een ambt een taak was, geen prijs.

Numismatiek

Voor niet-literaire getuigenissen wenden we ons tot de numismatiek, want Felix heeft de eer gehad om munten te slaan. Ze behoren tot de provinciale muntslag, waarvan we weten dat de lokale geagsdragers invloed hadden op het ontwerp. Gezien munten gretig als propagandamedium werden gebruikt, valt het op dat de munten van Felix een charmerend standpunt innemen tegenover de joden. We zien er gekruiste palmtakken (een joods symbool), met op de ene serie fruit (een teken

van welvaart) en op de andere een kroon (dat symbool staat voor het joodse koningschap). De afbeeldingen geven de impressie van respect en sympathie met de Joodse identiteit. Uiteraard was het wenselijk dat op elke munt uit het rijk, er ook Romeinse symbolen stonden. Zo vinden we op de keerzijde gekruiste speren en schilden terug als symbool voor de macht van Rome. De scherpe kantjes zijn wel weggelaten, gezien de gebruikelijke legioenadelaar niet is afgebeeld, want afbeeldingen van dier en mens waren verboden volgens de joodse wet. Dit staat in schril contrast met de munten van procurator Pilatus, waarop enkel heidense symbolen staan afgebeeld.

De handelingen van Felix

Het is echter vooral Josephus die ons een vertelt voer Felix' bestuurlijke aanpak als procurator. Een van zijn eerste handelingen was het aangaan van de strijd tegen onrusten op het platteland, wat reeds een langdurig probleem was in de provincie. Hij koos uitdrukkelijk voor de harde aanpak. Een enorm aantal bandieten en rebellen werden gekruisigd en hun leiders in ketens naar Rome gezonden. Hierbij liet Felix niet na om ook 'mensen van het gewone volk' te straffen die ervan beschuldigd werden medeplichtig te zijn. (Josephus, *Bellum Judaicum* 23, 2) Hij bleef dus niet bij de pakken zitten, gezien ordehandhaving de kerntaak was van een procurator (Ulpianus, *Digesta* 1, 18, 13). Deze hardhandigheid is overigens exemplarisch voor Romeinse leiders. Het kruisigen en straffen van vermeende rebellen waren vormen van Romeinse terreur die doelden op een afschrikkend effect, want zelfs het systematisch militair schoonvegen van het platteland waren slechts tijdelijke symptoombestrijding in onherbergzame regio's (zoals Judaea), omdat de macht van Rome nu eenmaal steunde op een stedelijke netwerk. Één van zo'n leiders was de beruchte Eleazer bin Dinaeus, die Felix met een list te pakken kreeg. Hij beloofde Eleazer geen kwaad te doen als hij voor hem kwam, maar sloeg hem meteen in de boeien (Josephus, *Antiquitates Judaicae* 20, 161). Hoewel dit Felix weinig populair maakte –gezien Eleazer de allures van een volksheld had –, was hij een plaag voor de lokale autoriteiten die moest worden aangepakt. Het is een goed voorbeeld van plichtsbewustheid, hét hoogste goed bij Romeinse leiders, hoewel een militair treffen de overwinning glorieuzer had gemaakt. Dat Josephus de list vertelt is waarschijnlijk vooral bedoeld om het 'onbetrouwbare slavenkarakter' van Felix in de verf te zetten, een cliché die zijn Romeins lezerspubliek ongetwijfeld snel oppikten.

Nadat bestrijden van het banditisme verschenen de eerste Sicarii op het toneel (een groepering die sluipmoorden met dolken pleegde) met de moord op de hogepriester Jonathan (Josephus, *Antiquitates Judaicae* 20, 162-3). In die context vinden we de grootste aanklacht tegen Felix terug. Volgens Josephus werkten de Sicarii in opdracht van Felix en zou hij Jonathans dichtste vriend Doras hebben omgekocht om de aanslag mogelijk te maken. Vreemd aan de beschuldiging is dat het net Jonathan was geweest die keizer Claudius had aangemoedigd om Felix als procurator te benoemen. Dit wijst dus eerder op een alliantie. Josephus rechtvaardigt zijn beschuldiging door te stellen dat Felix wrok koesterde voor Jonathans constante aanmaning tot administratieve verbeteringen, omdat Jonathan daarmee hoopte op volkspopulariteit. Maar die aanmaningen zijn eerder flauwe kritiek die Felix helemaal niet in zijn machtsbasis raakten. Het verhaal is alles behalve overtuigend en wordt dan ook door weinig historici serieus genomen.

Ondertussen teisterde alweer een plaag de provincie. Verschillende zogenaamde 'valse profeten' leidden hun aanhangers de woestijn in op zoek naar wonderen en goddelijke tekens (Josephus, *Bellum Judaicum* 2, 258-63 en *Antiquitates Judaicae* 20, 167-8). Ze zorgden voor onrust in de steden,

waar ze onder het motto van goddelijke inspiratie revolutionaire veranderingen predikten. Een zekere Egyptische profeet verzamelde zo een grote massa rond zich (dertig duizend volgens Josephus, vierduizend volgens Paulus) en trok op naar de Olijfberg nabij Jeruzalem om er de stadsmuren op zijn teken te laten vallen en zich uit te roepen als leider van het volk. Toen Felix dit ter ore kwam, riep hij zijn troepen te wapen en bestormde de menigte met een aanzienlijke legermacht. De profeet kon echter ontsnappen in de chaos, maar veel van zijn volgelingen werden gevangengenomen of gedood. Felix reageerde telkens snel en krachtig op zo'n onregelmatigheden, omdat hij ze 'als een voorbode van een opstand zag'. Dit bewijst ook, zoals Josephus erkent, dat Felix in staat was om de steun van 'het hele volk' te krijgen (Ibidem). We zien hierin het optreden van een kordate procurator, maar zijn inspanningen mochten niet baten. Er bleven telkens nieuwe profeten opstaan en ondertussen raakte het platteland alweer overspoeld door rovers- en rebellenbendes. Helaas vertelt Josephus ons niets over Felix' verdere aanpak, maar schakelt abrupt over naar de episode over het conflict in Caesarea (Josephus, *bellum Judaicum* 2, 266-70 en *Antiquitates Iudaicae* 20, 173-8).

Het centrale twistpunt tussen de joden en Grieken uit Caesarea was het al dan niet toekennen van burgerrechten aan de joodse minderheid. Het conflict escaleerde dikwijls in stenengevechten, maar eenmaal kon Felix de daders op het marktplein betrappen. Zoals te verwachten geeft Felix het bevel om op te houden, maar de joden legden het order naast zich neer. Daarop liet Felix zijn troepen op ze los; sommigen werden gedood en anderen gevangengenomen. Als verdere straf liet Felix hun huizen plunderen, waarop enkele respectabele joden hem smeekten op te houden. Felix stemde toe en floot zijn troepen terug. Het conflict wordt gedetailleerd verteld door Josephus en geeft ons een goed beeld van hoe Felix zich gedroeg in zijn functie. Zijn reactie was zeker gewelddadig, maar het feit dat hij in de nasleep van het conflict een ambassade naar de keizer beval, bewijst dat hij rechtmatig had gehandeld, gezien een ambassade de mogelijkheid bood om Felix zelf aan te klagen voor zijn optreden. Dit was niet het geval, Felix werd niets verweten. In verder vergelijkend perspectief met ordehandhaving door andere Romeinse leiders is het handelen van Felix helemaal niet irrationeel of buitenproportioneel en is vooral de zelfzekerheid van de joodse reischoppers uitzonderlijk.

Besluit

Als we dus de verschillende bronnen naast elkaar plaatsen, herkennen we een gelijkaardige contradictie als bij Pilatus; enerzijds het beeld van een toegewijde menselijke rechter en anderzijds dit van een wreedaardige corrupte tiran. Dit doet vermoeden dat we te maken hebben met structurele tendensen in het retorisch programma van de verschillende literaire bronnen. Daarom is het niet plausibel om onze evaluatie enkel en alleen te laten vormen op basis Josephus' insinuaties of ons te beroepen op *Handelingen* en numismatisch materiaal om deze af te wijzen. Wat we beter doen, zijn de feitelijke gebeurtenissen die in de verschillende literaire bronnen worden verhaalt op een rij plaatsen en te bestuderen vanuit een vergelijkend perspectief. De beschuldigingen van hardhandigheid en corruptie zijn dan wel waarschijnlijk, maar maken van Felix geen uitzonderlijke procurator. De enige handeling die wel in het oog springt, is de moord op Jonathan, maar door gebrek aan sluitend bewijs en Josephus' manke motivering dienen we zijn betrokkenheid buiten beschouwing te laten. Het beeld dat dan te voorschijn komt is dat van een corrupt, maar vastberaden, procurator die vooral politiek trachtte te overleven in het wespennest dat Judaea toen was.

Beknopte bibliografie

K. Baruch, Jewish Coins and Their Historical Importance, in: *The Biblical Archaeologist*, 26, 2 (1963), 38-62

F. E. Brenk en S.J.F. Canali De Rossi, *The 'Notorious' Felix, Procurator of Judaea, and His Many Wives (Acts 23–24)*, in: *Biblica* 82 (2001) 410-7.

Gabba, The Social, Economic and Political History of Palestine, 63 BCE-CE 70, in: *The Cambridge History of Judaism*, 3, *The Early Roman Period* (Cambridge 1999)

E. Schürer, G. Vermes, F. Millar, M. Black en P. Vermes, *History of the Jewish people in the Age of Jesus Christ*, 1, (Avon 1973)

M. E. Smallwood, *The Jews under Roman rule. From Pompey to Diocletian* (Leiden 1976)

P.R.C. Weaver, *Procurators in the Imperial Administration*, in: *Historia; Zeitschrift für Alte Geschichte*, 14, 4 (1965) 460-469